

gân", *Antik Dekor*, sy. 50, İstanbul 1999, s.146-148; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts. (Yayın Matbaacılık), s. 216-217, 222-224; Öztuna, *BTMA*, II, 79-81; a.mlf., *Devletler ve Hânedanlar*, Ankara 1990, II, 275; *İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 210-211, 216; Erol Dönmez, *Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin İstanbul Müze ve Kütüphanelerinde Bulunan Eserleri* (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ali Alparşan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul 1999, s.137-138; Talip Mert, "Kadiasker Mustafa İzzet Efendi", *M. Uğur Derman Armağanı: Altmış Beşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler*, İstanbul 2000, s. 399-416; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 2003, s.161-168; Ruşen Ferid Kam, "Kadiasker Mustafa İzzet Efendi", *TMD*, sy. 28 (1950), s. 2-4; Hüseyin Sıdkı Köker, "Kadiasker Mustafa İzzet Efendi", *Selâmet*, sy. 6, İstanbul 1962, s. 12-13, 18; sy. 7 (1962), s. 13; sy. 8 (1962), s. 9; sy. 10 (1963), s. 12; sy. 12 (1963), s. 14-17; Halil Can, "Kadiasker Mustafa İzzet Efendi", *MM*, sy. 228 (1967), s. 12-13; sy. 229 (1967), s. 17-19.

M. UĞUR DERMAN

□ MÜSİKİ. Kazasker Mustafa İzzet hat sanatındaki ustalığı yanında hâneneliği, neyzenliği ve bestekârlığı ile de tanınmıştır. Küçük yaşlarda bestekâr Kômürçüzâde Hâfız Mehmed Efendi'den dinî eserler meşketmekle başladığı mûsiki hayatını Galata Sarayı Mektebi'nde devam ettirdi. İrâde-i seniyye ile Enderûn-ı Hümâyûn'a alınıp burada öğrenimini sürdürürken Şâkir Ağa'dan meşke başladı. Kısa zamanda güzel sesiyile şöhrete ulaşmasının ardından II. Mahmud'un huzurundaki fasillara sesiyile katıldı. Bu arada ney çalışmalarını da ilerleterek bir müddet sonra devrinin en iyi neyzenleri arasına girmeyi başardı. Sarayda daha çok Neyzen Mustafa lakabıyla tanınan Mustafa İzzet, II. Mahmud'un vefatına kadar (1839) küme fasıllarının vazgeçilmez sanatçılarından oldu. Bir defasında fasılda II. Mahmud'un şarkıları okunduktan sonra Mustafa İzzet'e şarkılar hakkında fikri sorulduğunda hükümdarın eserlerinin şarkıların padişahı olduğunu ifade etmesi padişahı çok memnun etti. Saray fasıllarında Hamâmîzâde İsmâil Dede, Dellâlîzâde İsmâil Efendi, Şâkir Ağa, Tanbûrî Nûman Ağa, Zeki Mehmed Ağa, Suyolcuzâde Sâlih Efendi, Tanbûrî Necib Ağa, Kemânî Ali Ağa, Basmacı Abdi Efendi gibi ünlü mûsikişinaslarla birlikte hânende ve sâzende olarak bulundu. Dellâlîzâde İsmâil Efendi, Hâşim Bey ve hânende Rifat Bey onun "hâce-i zaman" olduğunu söylemişlerdir. Hayatının sonlarına doğru sesinin kalınlaşmasına rağmen fasıllarda tiz perdelerde hiç zorlanmazdı. Tiz nağmelere gelindiğinde diğer hânenyeler bir ok-

tav peste inince onun tiz nağmelerdeki ustalığı kendini gösterirdi.

Mustafa İzzet dinî ve din dışı formlarda fazla eser bestelememiş, ancak her biri ayrı özellikte olan eserleriyle tanınmıştır. Dellâlîzâde İsmâil bestelediği eserleri önce İzzet Efendi'ye okuyup onun görüşünü alır, daha sonra bir mûsiki toplantısında bestesi hakkında konuşmak isteyenlere de bu eserin İzzet Efendi tarafından beğenildiğini, dolayısıyla artık değiştirilemeyeceğini söylerdi. Tarz-ı cedid adlı bir makam icat eden İzzet Efendi, birleşik makamlardan çok ana makam dizilerini tercih ederdi. Meselâ hüseyinî makamı dururken gülizânî fazlalık görür, sabâ makamına zembere ilâvesini de birincinin darılması ve ikincinin genişletilememesi şeklinde yorumlardı.

El yazması güfte mecmualarında daha çok şarkı ve duraklarına rastlanmakta, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kendi el yazısıyla bir güfte mecmuasının bulunduğu kaydedilmektedir. Sadettin Nüzhet Ergun onun dört durak ve bir ilâhisinin güftesini (*Türk Mûsikisi Antolojisi*, II, 544-546), Yılmaz Öztuna günümüze ulaşan üç durak, bir ilâhi, birer peşrev, ağır ve yürük semâi ile on dokuz şarkıdan ibaret yirmi altı eserinin listesini (*BTMA*, II, 80) vermektedir. Türkiye Radyo Televizyon Kurumu repertuarında on dört şarkı ve bir peşrevinin notası yer almaktadır. Bunlar arasında, "Doldur getir ey sâkî-i gül-çehre piyâle" mısrayla başlayan segâh, "Ey serv-i nâzım refât-ı bâlâ" mısrayla başlayan bestenigâr ve, "Bir sebeple sen gücenmişsin bana" mısrayla başlayan eviç şarkısıyla, "Rûm'da Acem'de âşık olduğum" mısrayla başlayan hümâyûn ilâhisi günümüzde de okunan eserlerindendir.

Mustafa İzzet Efendi mûsiki sahasında birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlar arasında Behlûl Efendi, Medenî Aziz Efendi ve Yeniköylü Hasan Sırrı Efendi özellikle zikredilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Subhi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Musikisi*, İstanbul 1940, IV, 243-245; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Mûsikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, II, 402-403, 544-546; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 225-228; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, s. 109; Kip, *TSM Saz Eserleri*, s. 70; a.mlf., *TSM Sözlü Eserler*, s. 72, 97, 111, 116, 125, 136, 140, 141, 143, 151, 198, 228, 349; Şengel, *İlâhiler*, IV, 90-91; M. Nazmi Özalp, *Türk Sanat Musikisinin Yakın Tarihiçesi ve Ruşen Ferit Kam*, Ankara, ts. (Yorum Matbaası), s. 145-153; a.mlf., *Türk Musikisi Tarihi*, İstanbul 2000, I, 572-579; 99 *Makamda İlâhiler* (haz. Cüneyd Kosal), İstanbul 1994, s. 66-67; Öztuna, *BTMA*, II, 79-81.

NURİ ÖZCAN

MUSTAFA İZZET, Yesârîzâde

(ö. 1849)

Osmanlı hattatı, celi ta'lik üstadı.

İstanbul'da dünyaya geldi, kesin doğum tarihi belli değildir. Ancak ta'lik hattında babası Yesârî Mehmed Esad Efendi'den 1202 (1787-88) yılında icâzet aldığı (TSMK, Güzel Yazılar, nr. 324/17) ve 1792'de babasıyla beraber hacca gittiği göz önüne alınarak 1770'li yılların başında doğduğu söylenebilir. Babasından icâzet aldığı yıl Mehmed Emin Bey, 1203'te de (1789) Osman el-Üveysî ayrı kıtalarla bu icâzeti tasdik ettiler. Hat sanatında kazandığı üstün başarısı sebebiyle kendisine mollalık, müderrislik, kadılık, kazaskerlik pâyesi, 1839'da fiilen Anadolu kazaskerliği verildi. Mustafa İzzet Efendi, 1842'de *Takvîm-i Vekâyi'*in basıldığı Takvimhâne'nin nâzirliğine getirildiyse de ertesi yıl azledildi. Bu vazifesi sırasında Matbaa-i Âmir'e'nin idaresini de yürüttü. Türkiye'de hurde ta'lik hattı ile kitap basımına Yesârîzâde'nin yazdığı harflerden dökülen kalıplarla ve onun nezaretiyle 1842'de başlandı. İlk basılan eser Kasabbaşızâde İbrâhim Efendi'nin *Risâle-i İ'tikâdiyye*'sidir. 1846'da fiilen Rume- li kazaskerliğine getirilen Mustafa İzzet Efendi 2 Şâban 1265'te (23 Haziran 1849) vefat etti ve Fâtih medreselerinin arkasında kalan Tûtî Abdülâtilaf Efendi Medresesi'ndeki küçük hazîrede gömülü bulunan, 1213'te (1798) kabir kitâbesini yazdığı babasının yanına defnedildi. Bu semtin 1917'de yangın geçirmesinin ardından caddenin genişletilmesi esnasında hazîrenin de yola gitmesi üzerine tahminen 1925 yılında mezar kitâbeleri Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne kaldırıldı, bir müddet sonra da Fâtih Camii hazîresine getirilip dikildi. Ancak her iki üstadın nakledilmeyen kemik bakıyeleri günümüzde adı Yesârîzâde olan caddenin altında kalmıştır. Yesâ-

Yesârîzâde
Mustafa
İzzet
ve babası
Esad
Yesârî'nin
Fâtih
Camii
hazîresindeki
mezar
taşları

MUSTAFA İZZET, Yesârîzâde

rîzâde'nin mezar kitâbesi talebesi Ali Haydar Bey tarafından celif ta'lik hattıyla yazılmıştır.

Önceleri babası Mehmed Esad tavrında celif ta'lik yazan Mustafa İzzet Efendi harfleri babasından aktardığı yolundaki sözler üzerine giderek üslûbunu değiştirmiş ve mektep kabul edilen kendine has üslûbu tam olarak 1815'ten itibaren teşekkül etmiştir. 1824'ten sonra hattatlığının zirvesine ulaşan ve Türk ta'lik hattını bilhassa celifde erişilmezlik noktasına çıkararak Yesârîzâde altmış yıl kadar devam eden sanat hayatında sürekli yazmıştır. Vefatından sonra terekesinden 65.000 satır celif ta'lik kalıbı çıktığını Hattat Sâmî Efendi rivayet etmektedir. Kalem hâkimiyetine misal olarak da Hattat Filibeli Ârif Efendi'nin anlattıkları zikre değer: Nûn gibi ta'lik hattında miyar sayılan bir harfi birbiri üstüne bindirerek kâğıda önce sağdan sola, sonra aksi yönde birçok kere süratle yazar, hat meraklıları bunları dikkatle ölçtüklerinde her harfin birbirine mutâbık gelişine hayran kalırlarmış. Yesârîzâde'nin, düz satıra göre yazılması hayli müşkül olan dâirevî (deveboynu) satırlı (Alay Köşkü [1235/1820]; Nusretiye Sebili [1242/1826]) kitâbeleri de devrinin mimarisıyla hoş bir uyum sağlamıştır.

Yesârîzâde Hicaz, Mısır, Rumeli gibi yerlerde yeniden inşa veya tamir edilen âbidelere kitâbe yazmıştır. Bunlardan Şumnu, Kavala ve İskenderiye şehirlerindeki kitâbeleri devrimize kadar gelmiştir. Zamanla yok olanlar hesabına katılmasa bile bugün İstanbul âbideleri üzerinde imzasıyla 100'den fazla kitâbesi kalan yegâne hattat Yesârîzâde'dir. Kendisi ilm-i menâzıra da (perspektif) vâkıf olduğundan yükseklere asılacak celif ta'lik yazıların harf cesâmetini ayarlamasını ve konulacağı yere göre harf ölçülerini genişletmesini çok iyi bilirdi. III. Selim, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid devirlerinde yazılan celif ta'lik kitâbelerin pek çoğu onun kaleminden çıkmıştır. Rastlanan en eski imzalı eseri, Tersâne-i Âmire'deki 1209 (1794-95) tarihli yetmiş dört beyitlik darağacı (maçuna) kitâbesidir (Deniz Müzesi, nr. 168). 1264 (1848) tarihli Sünbül Efendi kitâbesi de bilinenlerin sonuncusudur. Topkapı Sarayı dahilinde halen mevcut olanlar dışında yıkılan bazı âbidelerin Yesârîzâde'ye ait kitâbeleri de sarayın taş kitâbeler bölümünde korunmaktadır. Okmeydanı'nda onun yazdığı birçok nişan taşı ise kırılıp yok edilmiştir. Halen İstanbul'da mevcut kitâbelerinden bazıları tarih sırasına göre şöyledir: Eyüp'te Şah Sultan Sebili (1215/1800), Üsküdar Çiçekçi'de Selimiye Çeşmesi

(1217/1802), Beşiktaş İhlamur'da iki baş taşı (1226/1811), Topağacı'nda ve Teşvikiye Camii avlusunda bunların ayak taşları (tüfek atışı kitâbeleri), Eminönü'nde Hidayet Camii (1229/1814), Bendler'de Sultan Mahmud Bendi (1233/1818), Fatih'te Nakşidil Sebili (1233/1818), Cevri Kalfa Mektebi ve Sebili (1235/1820; bu kitâbe 1928'de kısmen kazanmıştır), Nusretiye Camii (1241/1826), Bâbüâli (1243/1827), Beyazıt Yangın Kulesi (1244/1828), Beylerbeyi Tüneli ve Sultan Mahmud Çeşmesi (1245/1829), Eminönü'nde Arpacılar Camii (1246/1830), Cağaloğlu'nda Hadım Hasan Paşa Medresesi (1247/1831), Darphâne, Bağlarbaşı'nda Kuruçeşme (1248/1832), Galata Mevlevihânesi, Sünbül Efendi Camii, Selimiye Tekkesi (1251/1835), Büyük Çamlıca Çeşmesi, Merkez Efendi Camii, Beşiktaş'ta Ali Bey Çeşmesi (1252/1836), Arnavutköy'de Tevfikiye Camii (1254/1838), Sultan Mahmud Türbesi haziresi (1255/1839), Bâbüâli (1259/1843).

Ta'lik ve bilhassa celif ta'likle eserler veren Yesârîzâde çok çabuk yazardı. II. Mahmud, Okmeydanı'nda ok ve İhlamur gibi o zamanın meskûn olmayan semtlerinde tüfek atışları yaptığında devrin şairleri tarafından hemen o gün yazılarak sonunda da tarih düşürülmüş olan en az yirmi otuz beyitlik manzumeler Yesârîzâde'ye gönderilir, kendisi de bunların celif ta'likle yazdığı kalıplarını ertesi günü mermer işleyecek taşçıya teslim ederdi. İki hafta sonraki cuma günü padişah nişan taşını dikilmiş olarak yerinde görürdü. Acele yazılmış olmasına rağmen mükemmelliğinden bir şey kaybetmeyen bu tarz kitâbe kalıplarında Yesârîzâde'nin siyah kâğıda zırnık mürekkebiyle yazdığı satırların tahihini is mürekkebiyle kapatarak değil, kalıbın iğnelenmesi sırasında iğneyi harfin içinden veya dışından batırma yoluyla yaptığı takdirle müşahede edilmiştir. Yazı kalıplarından bazıları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Aslında harekesiz yazılan ta'lik hattının celisinde Arapça şiirler için gerektiği zaman zarif hareke işaretleri ihdas ettiği de kalıplarında görülmektedir.

Yesârîzâde talebe yetiştirmeye de zaman ayırmıştır; evinin, babasının gibi haftanın birkaç günü talebelerle ve hat malzemesi satanlarla doluğu bilinmektedir. Bilhassa saray mensupları arasında birçok kimseye hat meşkettiği zamanımıza gelen icâzetnâmelerden anlaşılmalıdır. Hat sanatını yeni nesillere öğreten ve bu sahada eser veren talebeleri arasında

Melekpaşazâde Ali Haydar ve hazine kâhyası Hasan Şevki beylerle Kazasker Mustafa İzzet, Kıbrısîzâde İsmâil Hakkı, Abdülfettah, Bursalı Ali Rızâ efendiler meşhur hattatlardandır. Üç oğlu arasında en meşhur olanı, Hamidiye Marşı'nın bestekârı ve Muzika-yı Hümâyun kumandanı Ferik Necib Ahmed Paşa'dır.

Yesârîzâde mâil kıta yazmaya pek meyletmemiştir. Bu tarzda yazdığı, gençlik yıllarına ait "belega'l-ulâ" ve "fi hamsetün" kıtalarına rastlanır. Ancak talebe için hazırlanmış olan düz satırlı meşk kıtaları çoktur. Babası gibi hurde ta'likle hilye yazmaya da rağbet etmiş, birbirinden farklı en az üç ebatta hilye yazmıştır. Hilye için hazırladığı hurde ta'lik kalıbı mevcuttur. İsmürekkebiyle yazdığı birçok hilye dışında devrinin müzehhipleri Hezargradî Ahmed Atâ (İstanbul Divan Edebiyatı Müzesi, nr. 486) ve talebesi Hüsnü (TIEM, nr. 2718) efendiler de bu iğneli kalıbı kullanarak ilk defa 1237 (1821) yılında mükemmel zerdendüdü hilyeler hazırlamışlardır. Hatta zerdendüdü ta'lik hilye hazırlamaktaki başarısından ötürü Ahmed Atâ Efendi'ye "Hattî" mahlasının verildiği 1237 (1821) tarihli bir başka hilyesinden (TSMK, Hırka-ı Saâdet, nr. 21/219) anlaşılmaktadır. İbnülemin Mahmud Kemal'in Yesârîzâde'ye atfettiği (*Son Hattatlar*, s. 569) 1253 (1837) tarihli hurde ta'lik mushaf ise (Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonu, nr. 281) Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin gençlik yıllarına aittir. Yesârîzâde'nin doğrudan is mürekkebiyle yazdığı yahut zırnıklı kalıbından müzehhiplerce hazırlanmış birçok celif ta'lik levhasına müzelerde ve özel koleksiyonlarda rastlanmaktadır.

Yesârîzâde Mustafa İzzet'in celif ta'lik bir levhası (İSAM Fotoğraf Arşivi)

Mûsiki ve kemankeşlik dışında ara sıra nazımla da uğraşan Mustafa İzzet Efendi'nin yazdığı celif ta'lik levha ve kitâbeleri elinden daima ölçü ve âhenk kaidelerine uygun olarak çıkmıştır. Ancak son yıllarında yazdığı meşklere ve bazı kitâbelerinde (Serencebey'deki Bezmiâlem Çeşmesi [1262/1846]; Sünbül Efendi [1264/1848]) çanaklı harfleri ufaltıp uçlarını daha içe kıvrırmak gibi alışılan dışında bazı yazıları görülmekteyse de bunlar ilerleyen yaşından doğan ârizî farklılıklar olarak sayılabilir.

Yesârîzâde'nin Bebek'te bir yalısının bulunduğu (Sedad Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları*, İstanbul 1979, s. 112-113), bunun bahçesine bitişik olan karakolhânenin 1259 (1843) tarihli kitâbesini (İstanbul Deniz Müzesi, nr. 3167) yazdığı bilinmektedir. Muhtemelen yalıya yakınlığından dolayı Yesârîzâde'nin annesi, hanımı ve gelini de Rumelihisarı Kabristanı'na defnedilmiştir, fakat kitâbeleri zamanımıza gelmemiştir. Vefatından sonra bu yalığı talebesi Kazas-ker Mustafa İzzet Efendi satın almış ve yaz aylarını burada geçirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nûrullah Pertevoğlu *Hat Mecmuası*, M. Uğur Derman Özel Kitaplığı, s. 119-120; Hüseyin Hâşim Bey'in *Hat Nottarı*, Türkpötröl Vakfı Ktp.; Habib, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305, s. 248; *Sicill-i Osmânî*, III, 459; Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman*, Paris 1908, s. 188, 191; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1340, s. 314-318; İbnü'l-ermin, *Son Hattatlar*, s. 562-569; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts. (Yayın Matbaacılık), s. 209; Abdülhak Şinâsi Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İstanbul 1958, s. 25-28; M. Uğur Derman, "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı (10-11 Aralık 1979)*, Ankara 1980, s. 99-100, 110, 113; a.m.f., *Türk Hat Sanatının Şâheserleri*, İstanbul 1982, s. 31; a.m.f., "Medîne'de İki Osmanlı Kitâbesi", *Prof.Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, s. 107-112; a.m.f., "Kubâ Mescidi Kitâbesi", *KAM*, XXV/4 (1996), s. 66-70; Öztuna, *BTMA*, II, 232; a.m.f., *Devletler ve Hânedanlar*, Ankara 1990, II, 103-105; *İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 208, 209, 210; Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul 1999, s. 173-177; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 2003, s. 296-301; J. Deny – Ét. Combe, "Deux inscriptions turques de Moham-med Ali, relatives à la construction du canal Mahmoûdiyyeh", *Bulletin de la société royale de géographie d'Égypte*, XVI, Caire 1928, s. 173-187; M. J. Deny, "Au sujet des deux inscriptions-chronogrammes en langue turque du canal Mahmoûdiyyeh", *BIFAO*, XXX (1931), s. 619-623; Fahreddin Kerim Gökay, "Tarih Araştırmalarında Karakteroloji'nin Yeni", *TTK Bildiriler*, III (1948), s. 280; "Sultan Mecid'in Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey'in Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 7, İstanbul 1965, s. 32.

M. UĞUR DERMAN

MUSTAFA KÂMİL PAŞA

(مصطفى كامل باشا)

(1874-1908)

⌈ Mısırlı gazeteci, yazar ve siyasetçi. ⌋

1 Receb 1291'de (14 Ağustos 1874) Kahire'de doğdu. Askerî mühendis olan Ali Efendi Muhammed'in dokuz çocuğundan altıncısıdır. 1887'de girdiği Medresetü't-tehziyye'den (Hidiviyye) mezun olduktan sonra 1891'de Medresetü'l-hukûki'l-Hidiviyye'de yüksek öğrenime başladı. Hukuk öğreniminin daha birinci yılında Ali Leysi, İsmâil Sabri, Beşâre Tekla ve Halil Mutrân gibi şair ve yazarlarla tanıştı. *el-Ehrâm* gazetesi editörü Tekla ile tanışıklığı onun bu gazetede yazılar yayımlamasına vesile oldu. 1892'de Kahire'de açılan Fransız Hukuk Fakültesi Mısır şubesi Ecole de Droit, Mustafa Kâmil'in öğrenim hayatında önemli bir değişikliğe imkân sağladı. Gündüz Mısır, akşam da Fransız Hukuk fakültelerine devam etti. Aynı yıl Hidiv II. Abbas Hilmi'nin Medresetü'l-hukûk'u ziyareti sırasında ona tanıtıldı ve hidiv için yazdığı şiiri okuyarak iltifata mazhar oldu. Bu sırada vatanperverlik ve İngiliz aleyhtarlığı eksenli düşünceleri şekillenmeye başladı. Ocak 1893'te, Abbas Hilmi ile İngiltere'nin Mısır yüksek komiseri Lord Cromer arasındaki gerginlik esnasında Hukuk Fakültesi öğrencilerinin İngiltere karşıtı gösterisinde önde gelen isimlerden biriydi. Ardından Mısır Hukuk Fakültesi öğrencileri tarafından çıkarılan *el-Medrese*'yi yayımladı. Urâbî Paşa hareketinin sürgünde önemli isimlerinden Abdullah Nedim'in affedilerek 1892'de Mısır'a dönmesi ve onunla kısa sürede yakın diyaloga girmesi, İngiliz karşıtı tavrının kuvvetlenmesinde ve siyasî faaliyetlerinde matbuatı etkili bir araç olarak kullanmasında önemli rol oynadı.

Haziran 1893'te, daha sonra sık sık tekrarlayacağı Avrupa seyahatlerinden ilkinin Hukuk Fakültesi imtihanlarına girmek için Fransa'ya yaptı. Paris'te ülkelerindeki yönetimlere karşı mücadele veren Rus, Leh ve Japon gibi yabancı öğrencilerle siyasî müzakerelerde bulundu. Ekim 1894'te tekrar Fransa'ya giderek ikinci yıl imtihanlarını Paris'te, üçüncü yıl imtihanlarını Toulouse'da verdi; kasım ayında da mezun oldu. Aynı yıl *Rivâyetü fethi'l-Endülüs* adıyla küçük bir tiyatro eseri yazdı.

Mısır'a dönerken beraber yolculuk yaptığı Lord Cromer'in kardeşinin İngiltere'nin Mısır'dan çekilmemeye kararlı olduğu yolundaki sözlerini 28 Ocak 1895'te *el-Eh-*

râm'da yayımlaması ciddi tartışmalara yol açtı ve bu haber Mısır'da İngiliz aleyhtarlığı teşkilatlanmalarını hızlandırdı. Bu arada İngiliz aleyhtarlığını daha düzenli bir harekete dönüştürmek için Hidiv Abbas'ın da desteğiyle el-Cem'iyetü li-ihyâi'l-vatan adlı gizli bir teşkilât kurdu. İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesini sağlama amacı taşıyan faaliyetlerini 1895 yazında Paris ve Viyana'daki çalışmaları ile Avrupa siyasî gündemine taşıdı. Aynı yıl Fransızca ilk siyasî yazısını "Britanya işgalinin tehlikeleri" adıyla neşretti. Fransız gazetecisi Mme Juliette Adam'la Eylül 1895'te başlattığı diyalog hayatının sonuna kadar devam etti. Adam aracılığı ile Pierre Loti, Edouard Drumont gibi yazarlarla tanıştı ve Britanya karşıtı siyasî faaliyetlerinde desteklerini gördü. Britanya işgaline karşı Avrupa basınında yayımladığı makalelerin yanı sıra 1896'da Britanya Başbakanı Gladstone'a Mısır'ın bağımsızlığını talep eden üç açık mektup yazdı.

1896'da Osmanlı Devleti'nde gelişen Ermeni meselesinde Ermeniler'e ve onlara destek veren Gladstone hükümetine karşı sert eleştirilerde bulundu. Aynı yılın ağustos ayında çıktığı Avrupa seyahati sırasında Paris, Berlin ve Viyana'ya uğradıktan sonra İstanbul'a geldi ve padişahın huzuruna çıktı (Ekim 1896). 1897 Osmanlı-Yunan savaşında Osmanlı yanlısı görüşleri dolayısıyla Avrupa'da tenkitlere mâruz kaldı. *el-Mes'ele'tü's-Şarkıyye* adlı meşhur eserini, Osmanlı zaferinin müslümanlar üzerinde olumlu bir hava meydana getirdiği dönemde kaleme aldı ve 1898'de Kahire'de yayımladı. Eser aynı yıl Esmâî tarafından yirmi sekiz sayfalık özet halinde Türkçe'ye çevrilerek Kahire'de neşredildi.

Mustafa Kâmil'e göre Şark meselesi Türkler'in Avrupa topraklarına ayak basmasıyla başlamış ve Türkler'i bu topraklardan çıkarmak için yapılan faaliyetlerin bir sonuç vermemesiyle gelişmiştir. Avrupalılar Osmanlı Devleti'ni parçalamaya ça-

Mustafa Kâmil Paşa